

Könyvember; könyv és ember

Havasréti József: *Szerb Antal*, Bp., Magvető, 2013, 728 l.

Lassanként szállóigévé válik (bölcse)z) baráti körömben: monográfiát kéne írni, mi csoda kihívás, milyen hálás műfaj. Beleásod magad kedvenc szerződ életművébe, s úgy válsz napi ismerőssé, hogy nem csak az empirikus értelemben vett életét teszed a magadévá, és nem csupán az összes, publikus és magánhasználatra szánt szövegét veszed ki, hanem - az egésznek kultúratudományi és irodalomelméleti beágyazottságot teremtendő - mindenféle módokon beleásod magad a kontextusba is. Persze ehhez szükségeltetik jó néhány év, sok ezer elolvasott és több száz megírt oldal, ámde az eredmény mindent megér. S mi volt egy évtizeddel, tizenöt évvel ezelőtt? Természetesen - gondoltuk sokan - például oktatási célokra szükségeltetnek monográfiák, ez vitathatatlan, de az egész egy rémesen elavult műfaj, pozitivistádatgyűjtögetés, mint élettörténet-írás a tudományosság köntösébe bújtatott fikció, olykor meg éppen a minden önreflexiót nélkülöző kultuszépítés helye, csinálja, akinek kedve van hozzá.

Azt hiszem, bennem valahol Ferencz Győző Radnóti Miklós-könyve környékén - vagy talán inkább utána - kezdett megfordulni ez a vélemény, pedig az a kötet a megjelölés szerint „kritikai életrajz” volt, amely műfaj a fenti ellenvetések tükrében akkor még nem tűnt teljesen gáncstalan műfajnak, noha persze angolszász terepen jól ismert, sőt közkedvelt forma. Hasonló - noha a szerző eltérő habitusából adódóan kicsit másféle módszerrel eljáró - könyv Szilágyi Zsófia Móricz-könyve, amelynek célkitűzése, hogy „feltárja” az író „életútját, életművét és a róla kialakult kép változásait”¹ - de ott már tényleg irigykedtem.

Havasréti József könyve ugyanakkor ezeknél komplexebb vállalkozás. Persze egyfelől, hasonlóan a fentiekhez egy-egy fejezete filológiai csemegékből is táplálkozó *életrajz*, mely az innen-onnan tudható, s olykor mélylélektani alapról magyarázott írói élményeket szembesíti a szépirodalmi szövegekkel is; más fejezeteit tekintve azonban szinte *tanulmánykötet*, konkrét textus(ok)ra koncentráló, azok interpretációját előtérbe helyező írásokkal, melyek jól elbírák a kultúratörténeti, műfajelméleti vagy éppen recepciótörténeti kontextualizálást is.

Ami a biografikus megközelítésű egységeket illeti: van egy érdekes aspektusa az ilyen jellegű munkáknak, tudniillik a különböző szférák elegyes kezelése; ahogy Szilágyi Zsófia fogalmaz könyvében: az író egy speciális eset, hiszen nem híres focista és nem is építész: „egy írónál sokszor éppen a regényesítés a legérdekesebb, vagyis az, miként jár el [...], amikor anyagnak a saját életét használja fel”.² S valóban így van ez, ráadásul a regényesítésnek vannak mindenféle folyamányai az életrajzíróra nézvést is: neki úgy kell eljárnia, hogy az életet mint olyat ne mint események összességét fogja fel, s ne pusztá magyarázó kontextusnak tekintse a szövegek meg-

¹ SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Bp., Kalligram, 2013, 7.

² *Uo.*

értéséhez, hanem egy olyan szövegegyüttesnek, amelynek narrációja olykor kissé heterogén a könyvhöz forrásul szolgáló összetevő elemek (naplójegyzetek, levelek, szépirodalmi szövegek) sokfélesége miatt. A másik fontos pont pedig, hogy e diverz jelleg miatt az élettörténet nem is biztosan összefogható egyetlen vezérelv alatt. Az esetleges enyhe arányeltolódásra példa lehet Ferencz Győző egyébként nagyon szimpatikus Radnóti-monográfiája, ahol is az egész életút mintha a születésstrauma – az anya és az ikertestvér „megölése” – teremtette diskurzusba íródna bele.

Itt ezen egyvonalú történet helyett inkább talán néhány kulcstéma vagy kulcsmotívum van (szerelem, hivatástudat és irodalmi tevékenység összefüggései, identitás és zsidó sors) megjelölve, az életrajzi indíttatású fejezetek nagyrészt ezekre épülnek, kivéve talán az „arcképzést” célul kitűző első egységet, amelyben a szerző előbb a leginkább maguktól értetődő szempontokból áttekinti az egész életművet, mintegy külön-külön végigfuttatva e kérdéseket az író egész életén: család, életkörülmények, alkat és egyéniség, vallásosság, politika. Bár ez az „arcképzés” terminus nem is olyan rossz kifejezés, kicsit csalóka: hiszen némi kiterjesztéssel idesorolhatóak lennének akár a könyv egyéb részei is, különös tekintettel a biografikusabb jellegű fejezetekre, ámde voltaképpen a szövegelemző egységek is. A második fejezetben például a szerző a Szerb Antal ifjúkori írásaiba beleíródó szerelemfilozófiát és szexualitást vizsgálja, mely választását – a biografikus és mentalitástörténeti érdekességen túl – úgy indokolja, hogy e szempontok a fiatal író naplójegyzeteinek és novelláinak, sőt, voltaképpen az egész űvre-nek – az interpretációjában kulcsszerepet játszhatnak. Vagy az utolsó fejezet, *A sötétség mélyén: Szerb és zsidósága* című, amely mintegy a zsidó származás miatt elszenvedett korai és erőszakos halála felől vizsgálja Szerbnek a saját származásához és az ehhez kapcsolódó társadalmi besorolásához való viszonyulását (megint csak az egész életére vonatkoztatva). A vallási identitás és az ehhez kapcsolódó társadalmi pozícionáltság Szerbnek amúgy is fontos kérdése volt, bár abból a szempontból nem tekintette olyan problematikusnak, mint – teszem azt – Radnóti: voltaképpen elég könnyen össze tudta egyeztetni a származását (zsidó), a hitét (katolikus) és a kulturális-nyelvi beágyazottságát (magyar), még ha érezte is a billegést ezek között. Lásd még: „A személyes identitás és a külső társadalmi besorolás szempontjából Szerb egyrészt tisztában volt zsidóságának meghatározó erejével, másrészt – joggal – azt gondolta, hogy tudósként és íróként azt a magyar nemzeti kultúrát építi, amelyhez teljes mértékben odatartozónak tekintette magát.” (626.) Az utolsó fejezet egyébként is torkot szorongató, tragikus hangoltságú, még ha Havasréti nem is szán annyi teret, helyet a tényleges történéseknek, mint azt a Radnóti-monográfia esetében láthattuk (Szerb Antal halálának körülményeiről amúgy is kevesebbet tudunk, de itt számos részletet meg sem említ a szerző). Itt a halál irodalmi, szövegbe fordult halálnak tűnik fel inkább, lásd Szerbnek az Orpheusz-mítoszhoz forduló gesztusát (s a szerző mindezt összeveti még a hasonló sorsú szerzők hasonló eljárásaival is), vagy éppen alakjának halála felőli interpretációit a recepcióban. Ezeket a következő típusokba sorolhatjuk Havasréti szerint: Szerb mint „mártír” / mint „saját sorsának prófétája” / a zsidó származás elhallgatása / az író saját intellektuális felelősségének hangoztatása / „zsidóként halt meg...”)

Továbbá talán ide, azaz a tágabban érthető arcképzés momentumai közé sorolható az a fejezet is, amely Szerb helyét határozza meg az irodalmi termelésben: ön-maga által kitűzött pozícióit (professzionális író és „literary gentleman”); hivatás-etikájának és a megélhetési kényszerének összeegyeztethetőségét; az irodalmi intézményrendszerben való működésének helyeit, típusait és annak sajátosságait, minőségét, recepcióját (kiadói munkák, rádió, fordítások); illetve az ehhez kapcsolódó műfaji választásait (könyvek/tanulmányok/esszék/tárcák), melyeket megélhetési stratégiájának részévé tett. A szerző összegzően így mutatja be Szerb öndefinícióját és tevékenységének ebből következő legfontosabb vonásait (amúgy érdemes felfigyelni arra is, hogy Havasréti szereti az efféle erős tételmondatokat, amelyeket legtöbbször igen hosszan, árnyaltan fejt ki – vagy ritkábban konklúzióként használ):

Az anyagi szempontok mellett ugyanilyen lényeges, hogy Szerb az írást a szó szoros értelmében hivatásnak tekintette, és teljes öntudattal a professzionális irodalmi intézményrendszer részeként határozta meg magát. Jól ismerte e rendszer működését és szabályait, szerteágazó kapcsolatokat épített ki e rendszer képviselőivel, írásaiban reflektált e rendszer működésének összetevőire, valamint megkísérelt egy olyan írói-szerzői *imázs*t létrehozni, melyben e rendszer elemei is helyet kaptak. (91.)

Ezt a részt Szerb önmeghatározásának egy alapvető – noha tudtommal eddig nem-igen tárgyalt – fogalma, a *neofrivolitás* körül alakuló eszmefuttatás követi: én ezt speciál (nem is feltétlenül magát a kifejezés Havasréti által meghatározott szerteágazó jelentései, hanem a mindezek mögött mégiscsak meghúzódó irodalom- és kultúraszemlélet miatt), noha a kettő nem teljesen fedi egymást, talán az esszéisztikussággal egyetemben tárgyaltam volna, vagy az *arcképzés* művelete közben, nem pedig az irodalmi termelésben megmutakozó szerepet illetően, mely ennél sokkal gyakorlatibb szférához köthető. Merthogy a neofrivol mindezt jelöli:

Maga a jelző (vagy a kifejezés) legalább négy, egymástól elkülöníthető, de egyes elemekben szorosan kapcsolódó jelentéskört sűrít magába. A *stilis* aspektus szerint provokálón szellemes és könnyed kifejezésmódról van szó, amely mögött komoly tartalom rejlik. A *tudományfilozófiai* aspektus szerint a neofrivol szó alapvető jelöltje az érték- és igazságrelativizmus; ez különösen Szerb (explicit) kultúraelméleti és (látens) kulturális antropológiai nézeteinek jobb megértése miatt lényeges. A *szociálpszichológiai* aspektus Szerb talányos személyiségeihez kapcsolódik, itt olyan identitásbeli kérdések kerülnek előtérbe, mint a kameleonság, a súlypontnélküliség, vagy az álcázásra való (tényleges, illetve feltételezett) hajlam. A kérdéskör *esztétikai* aspektusa szerint a neofrivol kifejezés olyan poliszémikus jelölő, amely egyaránt vonatkozhat az én-elhasonult Szerb-hősök talányos karakterjegyeire, a populáris szánerjegyekben rejlő poétikai lehetőségek kiaknázására, a Szerb írásaiban gyakran előforduló abszurd vagy külsődlegességen alapuló egzisztenciális helyzetek fontosságára. De említhető az olyan jelenségek iránti érdeklődés is, mint az irodalmi szélhámosság, az irodalmi hamisítás, az irodalmi szerepjáték – ezek Szerb számára gyakran összefüggő vagy éppen szinonim jelenségek. (136–137.)

Az ezt követő rész mintha átvezetne a következő (persze külön nem jelölt egységbe), a magyar irodalomtörténet tárgyalásával kezdődő, majd szépirodalmi elemzésekkel folytatódó szövegközpontú részbe: Szerb irodalomfelfogását és kultúraszemléletét tárja fel, a szerző kulturalista szemléletét már a címben is kiemelve. Mivel a másik, régebbi, Poszler György tollából íródott monográfia Szerb Antalt mint

irodalomtörténészt állítja előtérbe, illetve a szerző a könyv megjelenése után is több ízben közölt folyóiratcikket Szerb irodalomfelfogásáról, a fejezet bizonyos pontjain az olvasóban bizony felmerül a kérdés, nem hivatkozik-e Havasréti József túl keveset ezen nagyon alapos munkákra. Igen is, és nem is: a közös pontokon (például a szellemtörténeti módszer bemutatásakor) olykor ugyan elkelt volna néhány lábjegyzet, de a nagymonográfia szerzője olyan érdekes szempontokat is felvet, amelyek elődjénél nem kerültek elő. Ilyen például, amikor Havasréti az irodalomtörténész kételyeiről beszél a pozitivista oksági hatáselemeléssel és a korabeli determinációelmélettel szemben, és rámutat, hogy Szerb meggyőződése a gondolkodás analogikus pólusához tartoznak, melyek ráadásul esszéírói stílusával is kapcsolatos következményekkel járnak: ilyen többek között a „valahogy”, „talán” módosítószavak gyakori használata, illetve általában véve is az analógiás-metaforikus kifejezőmód felértékelése az okságimetonimikussal szemben. Vagy amikor Szerb nyelvfelfogását tárgyalja, aminek alapvető forrását Croce esztétikatörténetében – azon belül is Vico, Hamann és Herder nyelvfilozófiájának ismertetésében – látja meg (illetve hivatkozik az egyéb szakirodalmi forrásaira is), s bemutatja, ebből miként vezethető le az irodalmár költészetfelfogása is; továbbá ilyen a majd máshol is alapvetőként feltüntetett kommunikatív faktorok (érthetőség, rejtőzés, exkluzivitás) részletes, árnyalt bemutatása.

S aztán következnek kronológiai rendben az egyes művek alapos, sokfelé tekintő és korszerű elméleti fogalmakkal operáló, egy-egy érdekes szempontra építő elemzése. Ilyen többek között a populáris regiszter és a kulturális exkluzivitás metszéspontjára helyezett, a társadalmi és szellemi kontextus egymással való sajátos játékát is vizsgáló *A Pendragon legenda*-fejezet. Vagy a térpoétikai felfogást előtérbe helyező *Utas és holdvilág*-interpretáció, amely pszichoanalitikus/biográfiai jelentéseket keres a helyek szimbolikáját vizsgálva: ez a szemlélet a várost rendezett szimbolikus struktúrának, azaz *szövegnek* tekinti, megfeleléseket mutat ki a gyermekkor élményei és traumái, illetve a felnőttkorban meglátott városrészek hangulata között; az épületet, utcát, várost nem élet nélküli tárgynak látja, hanem jelentésekkel (történelmi asszociációkkal és biográfiai megfelelésekkel) feltöltöttnek.

Nem is fájna itt tehát semmi, ha nem hiányolnánk néhány művet (műcsoportot), leginkább a pedig tényleg jelentős értéket képviselő és elég népszerű novellákat, s talán izgalmas lenne a *VII. Olivér* bemutatása is, bár utóbbi éppen viszonylagos ismeretlensége okán. Illetve az is felmerült bennem, hogy mi lett volna, ha Havasréti az 1935-ös *Hétköznapok és csodák*at nem az időrendiséget tiszteletben tartva, azaz a hetedik fejezetben, *A Pendragon legenda* és az *Utas és holdvilág* között tárgyalja, hanem a regények előtt: akkor talán műfajesztétikai aspektusból is jobban rálátnánk az első regényre (ti. a krimi mint csodaregény). De ez csak egy felvetés a részemről, különösen, hogy amúgy talán ez, vagyis a *Regények és próféciák* a könyv egyik legkimerítőbben kifejtett és legjobban sikerült része...

Az mindenesetre fontos, hogy Havasréti többnyire rálát írása tárgyára, Szerb Antalra, s – pontosabban a műfaji lehetőségekhez képest – távolságot is tud tartani tőle, nem kezeli feltétlenül kultikus alakként (ez volt például annak idején Vári

György legfontosabb kifogása Ferencz Győző Radnóti-monográfiájával szemben).³ Azaz itt a monográfus olykor meg is rója Szerbet, például a *Magyar irodalomtörténet az ősköltészetéről és a folklórról* vallott sommás és elutasító felfogása miatt – s teszi ezt éppen az amúgy a Szerb jóhírének sokat ártó konzervatív kritika védelmében is (persze emiatt a Kodály-tanítvány Szabolcsi Bence is vitázott Szerbvel):

»Támadni, mindig csak támadni« – írta felháborodva a MIT egyik konzervatív irodalomkritikusa, és a könyv néhány kényes helyét illetően nem is tévedett. Semmi bizonyosat nem tudunk a tárgyról, írja Szerb, »ősi mondáink« a nyugati szellem termékei és egyébként is »költöttek«, a magyar isteneket dilettáns irodalmárok találták ki, az összehasonlító őstörténettel szembeni bizalmatlanságát pedig Szerb egy olyan gunyoros hasonlattal érzékelteti, melybe belekeveri a nemzeti irodalomtörténet-írás szakrális tárgyát, Petőfit. (222.)

Illetve a lábjegyzetben:

Persze, ezzel az erővel az összehasonlító őstörténeten se kellett volna gúnyolódnia; Szerb humora (és érvelésmódja) sokszor mintegy »túlfut« önmagán, ötleteitől elragadtatva sokszor olyasmit is hozzácsap egy-egy gondolatmenetéhez, melynek elhagyásával a szóban forgó gondolat gazdagabb lenne. (Uő.)

De ez az objektivitás, a részreahajlás kerülése az, ami mindeközben hitelesíti Havasréti egyéb ítéleteit is, a konzervatív-nemzeti oldal támadásairól adott okos összegzést is például. Tudniillik annak összefoglalását, hogy e kritikusok Szerb „nyegle” stílusa mögött milyen súlyos betegségeket véltek meglehetősen rosszhiszeműséggel felfedezni.⁴ A neofrivolitást ugyanis *tünet*ként értelmezve, megállapítják: az tünete a magyar kultúrával szembeni tiszteletlenségnek, tünete egy irodalmi tendenciának („a Nyugat magyartalanságai”), tünete egy társadalmi rétegnek (pesti zsidóság), tünete egy nyelvészociológiai jelenségkörnek („pesti nyelv”), tünete egy irodalmi korpusznak (nagyvárosi szórakoztató irodalom, aszfaltirodalom, bulvárirodalom) és tünete a modernségnek.

A könyvben mindazonáltal elkelt volna még egy korrektúra, Céline például rendszeresen ékezet nélkül szerepel, Osvát Ernőt pedig egyetemistaként sem illik már h-
val írni.

Szerb Antal 1924-ben úgy jellemezte magát ifjúkori szerelmének, Schultz Dórá-
nak, mint aki „csak egy felöltözött agyvelő, nehéz teóriákkal telerótt, alkalmasint
német könyv, melyet senkinek nincs kedve elolvasni”. Kissé pesszimista önjellem-
zés, hiszen erre aztán senki nem gondolna amúgy sem, de azért az eseménytelen
életű könyvember-kép néha mintha tényleg kitartana a mai napig, hiába a sok kül-
földi ösztöndíj, hiába a kissé zúrós magánélet; de Havasréti József monográfiájának
elolvasása után végképp más következtetésre jutunk: kifejezetten újraolvasásra sar-
kall, és érdeklődést kelt az életrajzi személy iránt.

Földes Györgyi

³ VÁRI György, *Aki nem száll gépen fölébe. Ferencz Győző: Radnóti Miklós élete és költészete*, Jelenkor, 2007/2, 206.

⁴ Vö. Gálos, Hajdu, Keményffy írásait – 242.